

ROBERT ADAM

**PŘÍRUČKA
K MORFOLOGII ČEŠTINY**

VÝKLAD A CVIČENÍ
S ŘEŠENÍMI

KAROLINUM

Příručka k morfologii češtiny

Výklad a cvičení s řešeními

Robert Adam

Recenzovali:

PhDr. Jasňa Pacovská, CSc.

PhDr. Vojtěch Veselý, Ph.D.

**Financováno
Evropskou unií**
NextGenerationEU

**Národní
plán
obnovy**

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

Publikace byla vydána za podpory Ministerstva školství, mládeže
a tělovýchovy a Národního plánu obnovy v rámci projektu
Transformace pro VŠ na UK (reg. č. NPO_UK_MSMT-16602/2022).

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Praha 2023
Redakce Petra Bílková
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba Nakladatelství Karolinum
Čtvrté vydání

© Univerzita Karlova, 2023

© Robert Adam, 2023

ISBN 978-80-246-5536-9

ISBN 978-80-246-5537-6 (online : pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Úvodní slovo ---- 7

1. PŘEDMĚT A MÍSTO MORFOLOGIE ---- 9

2. FORMÁLNÍ TVAROSLOVÍ, MORFEMATIKA A MORFONOLOGIE - ZÁKLADNÍ POJMY ---- 13

3. MORFOLOGICKÉ KATEGORIE ---- 17

3.1 Jmenné morfologické kategorie ---- 19

3.1.1 Pád ---- 19

3.1.2 Číslo ---- 22

3.1.3 Jmenný rod ---- 24

Cvičení a řešení ---- 28

3.2 Slovesné morfologické kategorie ---- 32

3.2.1 Osoba a číslo ---- 32

3.2.2 Způsob ---- 33

3.2.3 Čas ---- 35

3.2.4 Vid ---- 37

3.2.5 Slovesný rod ---- 39

3.2.6 Jmenný rod ---- 41

Cvičení a řešení ---- 42

4. SLOVNÍ DRUHY ---- 47

4.1 Sémantické kritérium ---- 48

4.2 Syntaktické kritérium ---- 49

4.3 Morfologické kritérium ---- 49

4.4 Slovnědruhová teorie Miroslava Komárka ---- 50

Cvičení a řešení ---- 52

4.5 Neohebné slovní druhy ---- 56

4.5.1 Předložky ---- 56

4.5.2 Spojky ---- 57

4.5.3 Částice ----	57
4.5.4 Cítoslovce ----	58
4.5.5 Příslovce ----	59
Cvičení a řešení ----	61
4.6 Jmenné slovní druhy ----	66
4.6.1 Substantiva ----	66
4.6.2 Adjektiva ----	66
4.6.3 Zájmena, deiktická slova ----	69
4.6.4 Číslovky ----	71
Cvičení a řešení ----	74
4.7 Slovesa ----	79
4.7.1 Slovesné paradigma ----	79
5. FORMÁLNĚMORFOLOGICKÝ SYSTÉM ----	83
5.1 Deklinační typy ----	84
5.2 Konjugační typy ----	85
Cvičení a řešení ----	87
5.3 Variantnost flexe ----	89
5.4 Změny v oblasti flexe ----	90
Příklady úloh vztažených k textu a řešení ----	93
Literatura ----	97

ÚVODNÍ SLOVO

Tato vysokoškolská učebnice je určena posluchačům bakalářského stupně studia bohemistiky; primárně byla koncipována pro potřeby povinné přednášky z morfologie, která je součástí studijního plánu bohemistických bakalářských oborů na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.

Učebnice vychází do značné míry z tradičního pojetí morfologie češtiny, tak jak je obsaženo v běžně dostupných mluvnicích a kompendiích, jakými jsou zejména *Mluvnice češtiny 2 (MČ 2)*, *Encyklopedický slovník češtiny (ESČ)*, *Příruční mluvnice češtiny (PMČ)* a *Čeština – řeč a jazyk (ČŘJ)*. Na tyto publikace při parafrázování jejich výkladů obvykle výslovně neodkazuje. (Na některých místech se však od obvyklého pojetí odchyluje.)

Obsahem příručky je víceméně ucelený popis funkčního tvarosloví současné (zejména spisovné) češtiny. Zvláště pojednává o morfologických kategoriích (nejprve jmenných, pak slovesných) a o slovních druzích (neohebných, jmenných a nakonec o slovesech). Formální morfologii se věnuje jen obecně, neuvádí paradigmata jednotlivých ohýbacích typů ani popisy nepravidelností ve flexi; nejpodrobnější popis formálního tvarosloví současné spisovné češtiny podává Štícha a kol. (2013; 2021). V návaznosti na výklady v *Gramatických rozbořech češtiny* (Adam a kol. 2019) volí tato příručka v oblasti morfologických kategorií spíše formální než sémantický přístup.

**1. PŘEDMĚT
A MÍSTO
MORFOLOGIE**

V této příručce budeme vycházet z takového pojetí jazyka a jazykovědy, podle něhož jazykověda zkoumá jazyk jakožto znakový systém sloužící k vyjadřování významů, založený na lidské zkušenosti s vnitřní i vnější realitou, sociálně existující, lidmi osvojený jako komplexní dovednost a projevující se v řeči, v konkrétních promluvách (a z nich abstrahovaný).

Když používáme jazyk (ať už ke komunikaci, nebo k myšlení), tak slovy (přesněji řečeno pojmenováními) pojmenováváme skutečnost, tak jak si ji myslíme (jak ji mentálně zpracováváme), tj. vybíráme ze svého vědomí nějaké představy a ty pojmenováváme (už při onom vybírání nás však ovlivňuje naše jazyková zkušenost). Z těchto slov (pojmenování) zároveň vytváříme výpovědi, které nám umožňují o skutečnosti vypovídat (verbalizovat mentální operace, spojovat představy dohromady a vyjadřovat vztahy mezi nimi). Ve flektivních jazycích, jako je čeština, přitom většinu slov pozměňujeme (ohýbáme); toto pozměňování slouží současně k vyjadřování vztahů mezi slovy a k vyjadřování obecných významů. Takové slovo je ve větě vždy realizováno prostřednictvím některého ze svých tvarů.

Morfologie neboli tvarosloví je jazykovědná disciplína zabývající se tou rovinou jazykového systému, na níž je jednotkou slovní tvar: rovinou morfologickou.

Morfologie je spolu s fonologií a syntaxí součástí gramatiky – nauky o vztazích mezi jazykovými znaky, jinak též nauky o jazykových formách a jednotkách a o pravidlech a způsobech jejich spojování v jednotky vyšší. Je to disciplína tradiční už od mluvnice antických přes nejstarší mluvnice češtiny (u nás byla zprvu nazývána etymologií).

Ve světové jazykovědě se pod pojmem morfologie chápe nauka o způsobech tvoření slov, o kombinatorice morfémů, o vnitřní struktuře slov. Dělí se na morfologii derivační (nauku o struktuře slova jako lexikální jednotky) a flektivní (nauku o gramatických morfémech, o gramatických významech/kategoriích a jejich vyjadřování). V lingvistice češtiny jakožto jazyka vysoce flektivního se morfologií tradičně rozumí pouze morfologie flektivní, zatímco tzv. derivační morfologie (slovtvorba) spadá do lexikologie. Hranice mezi (flektivní) morfologií a slovtvorbou však není ostrá; jako pomezí jevy lze jmenovat stupňování adjektiv a příslovcí (*nejveselejší, krásněji, méně krásně*, srov. Karlík – Hladká 2004), tvoření slovesných adjektiv a slovesných substantiv (*uvařená, chodící, svěcení*), tvoření posesivních adjektiv (*Jungmannova ulice × Palackého ulice*) nebo změnu vidu (*hodit > házet*). Zatímco morfologie se zabývá především těmi mor-

f(ém)y, které vyjadřují významy gramatické (obecnější, abstrahované), lexikologii zajímají ty, které vyjadřují významy lexikální, věcné (pojmy, představy).

Těsným vztahem je morfologie spojena se syntaxí. Slovní tvary plní zpravidla funkce ve větě, flexe slouží k vyjadřování syntaktických vztahů v syntagmatech, morfologické prostředky mají tedy služebné postavení vůči prostředkům syntaktickým. Také mezi těmito dvěma disciplínami je hranice neostrá: příkladem pomezího jevu mohou být např. tvary/konstrukce participiálního pasiva (*byly přijaty*), rezultativu (*máme vyhráno, nechals rozsvíceno*) nebo opisného imperativu (*ať žehná*).

Rozeznáváme morfologii funkční čili sémantickou a morfologii formální. **Funkční tvarosloví** znamená nauku o tvarech slov po stránce jejich významu, tj. o druzích slov, o gramatických významech (kategoriích) a o funkcích slovních tvarů v komunikaci a v systému jazykových prostředků: o tom, jaké (obecné) významy vyjadřují slova svými tvary, a o tom, které třídy slov vyjadřují které třídy těchto obecných významů. **Formální tvarosloví** pak znamená nauku o paradigmatech, tj. uspořádaných souborech tvarů ohebných slov.

Mluvnice češtiny tradičně rozeznávají dva základní typy ohýbání (flexe): **konjugaci** (časování) a **deklinaci** (skloňování). Časování je flexe slovesná, při níž se mj. vyjadřuje kategorie času; skloňování je flexe jmenná, při níž se mj. vyjadřuje kategorie pádu. J. Marvan (2008) považuje za třetí základní typ flexe stupňování adjektiv a příslovcí; L. Uličná – O. Uličný (2013) pokládají za třetí základní typ flexe predikativizaci, tj. obměny jako *zdravý – zdráv* nebo *hlučně – hlučno*.

V této příručce půjde o morfologii češtiny, a to o morfologii synchronní (tzn. jazyka žijících generací a běžně recipované literatury), převážně funkční, popisnou (tedy ne předepisující, ale ani vysvětlovací) a ve formální složce zpravidla (ale ne výhradně) normativní (vztáženou k obecně závazné kulturní varietě jazyka).

